

ELS CROQUIS DE VERDAGUER. UN RECVLL DE TOPONÍMIA PIRINENCA

Francesc OLIVÉ GUILERA
Jaume OLIVÉ MORROS

Mossèn Jacint Verdaguer recollí molta toponímia pirinenca, especialment durant els anys del 1879 al 1883 en què recorregué tot el Pirineu català, del Rosselló a la Maladeta, cercant informació destinada a la redacció del poema *Canigó*. Verdaguer estava plenament integrat a l'excursionisme científic. El 1878 es féu soci de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. L'estudi del llenguatge, i en especial la transcripció correcta dels noms de lloc, fou una de les tasques que els excursionistes s'imposaren, sovint amb més bona voluntat que preparació científica, encara que també hi havia excursionistes que eren autèntics erudits, com Marià Aguiló, amic personal de Verdaguer. És significatiu que la primera publicació que edità l'Associació d'Excursions Catalana, que era una de les dues entitats que es fusionaren per formar el Centre Excursionista de Catalunya, fos precisament *Un estudi de toponomàstica catalana*, de Salvador Sanpere i Miquel, obra premiada en el certamen del 1879, amb Josep Balari i Jovany com a secretari del jurat.

Durant les seves excursions pirinenques, Verdaguer anava anotant en llibretes de camp els noms de cada lloc, que recollia directament de la gent del país. Les seves enquestes no eren gaire científiques, però obtingué una quantitat ingent d'informació de primera mà que l'havia d'ajudar a completar i rectificar la toponímia de la guia francesa que portava al sarró i de les monografies amb les quals es documentà.

El 7 de març de 1884, Verdaguer donà a conèixer als seus consocis un tast de les seves excursions pirinenques, amb el relat que titulà "Excursió al Alt Pallars", que llegí a la petita sala d'actes de l'entitat i fou publicat íntegrament al volum VIII de les Memòries de l'Associació. És un escrit modèlic, que acredita Verdaguer com a prosista, i en el qual les referències toponímiques tenen un gran protagonisme. Fora d'aquest text, moltes anotacions dels quaderns d'excursions restaren inèdites fins als anys 1991-1992 en què Narcís Garolera, seguint el treball iniciat per Josep M. de Casacuberta, ho publicà i comentà amb molta cura, en tres volums, sota el títol d'*Excursions i viatges*.

Barrejats amb les anotacions, apareixen als quaderns d'excursions prop de seixanta croquis que Verdaguer dibuixà sobre el terreny amb la finalitat de posar-hi els topònims que recollia. Aquests croquis són molt interessants perquè ajuden a situar els noms de lloc i els itineraris que seguí Verdaguer. Així i tot, han estat poc divulgats i molts són encara inèdits o foren publicats només com a il·lustració anecdòtica, oblidant la seva funció original d'eines de treball complementàries del text.

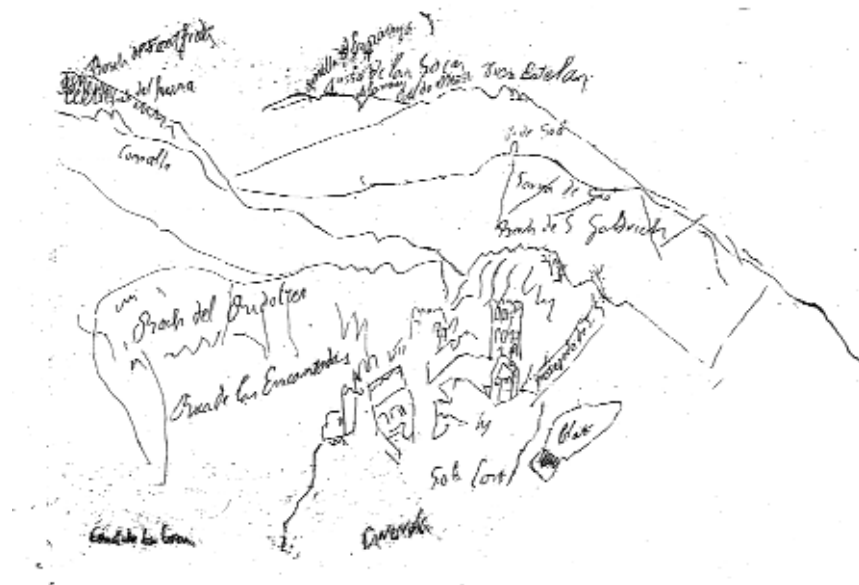
Els croquis, dibuixats a llapis damunt paper quadriculat o pautat, són a vegades de difícil comprensió a l'original. En publiquem aquí uns quants, acompanyats d'un inventari provisional. Ens hem proposat publicar-los tots algun dia, netejant-los fins on sigui possible, eliminant ratlles i quadricules quan calgui per facilitar-ne la comprensió, tot respectant absolutament les traces originals. Estem recurrent els diversos itineraris que seguí Verdaguer i intentem esbrinar

els llocs des d'on va fer cada dibuix. Hem pujat als cims des dels quals traçà diversos croquis que fan la panoràmica completa o simplement formen seqüències. En aquests casos acostumava a indicar al peu el nom del cim des d'on feia els dibuixos, com a la Torreta de l'Orri (Rubió-Pallars Sobirà) – Salòria (Alt Urgell) – Casamanya (Andorra) – Capceres (Caldes de Boí) – Pala Alta de Sarradé (Aiguestortes) – Montsent (Pallars). Al capdamunt indicava l'orientació, que no acostuma a ser gaire científica. Gairebé la meitat dels croquis que dibuixà formen part d'aquestes panoràmiques, però hi ha també dibuixos de detalls anecdòtics, sovint relacionats amb temes de folklore; uns altres reproduïxen el perímetre d'estanys, o es refereixen a localitzacions concretes com Coma Ermada, Canigó, Rià, Pica d'Estats, puig de la Cometa, Gessa, Clavera, Montgarri, coll de Cabdella, o la Maladeta.

A la guia *Les Pyrénées*, de l'*Itinéraire Général de la France*, d'Adolphe Joanne, que Verdagner portava a les excursions, hi ha diversos panorames magníficament dibuixats per Víctor Petit, amb abundants anotacions toponímiques, que bé podien haver donat la idea a Verdagner per fer els seus croquis. Remarquem especialment la vista de la Maladeta, presa entre el port de la Picada i el de Benasc, que Petit dibuixà, i que Verdagner repetí a la seva manera. La diferència fonamental entre ambdós autors és que Verdagner feia uns croquis matussers només per poder-hi situar noms de lloc i altres indicacions com a recordatori per utilitzar-ho després en els seus poemes o redaccions, mentre que el dibuixant francès ho feia a través d'una visió artística del paratge. També Santiago Rusiñol, soci de l'Associació d'Excursions Catalana, l'any 1880 anotà toponímia pirinenca amb imatges artístiques, quan dibuixà des del cim del Taga una magnífica panoràmica del Puigmal al Canigó, amb indicació de vint-i-un topònims que establí amb la col·laboració del consoci Alvar de la Gàndara.

La guia de Joanne era l'única guia excursionista completa dels Pirineus. En aquest camp els francesos ens portaven un gran avantatge. La guia que duia Verdagner, publicada el 1879, era ja la cinquena edició posada al dia, mentre que aquell mateix any Artur Osona havia redactat tot just un modest llibret d'itineraris pel Montseny, que fou la primera guia excursionista publicada a Catalunya, precursora de les que el mateix autor faria a partir del 1886. Les guies del Pirineu català de Cèsar August Torras vindran a partir del 1902, i no serà fins al 1906 que Juli Soler Santaló publicarà la de la Vall d'Aran, primera guia excursionista catalana del Pirineu central. Totes les nostres guies recolliren toponímia viva seguint l'exemple de Verdagner, però després vingué un greu retrocés perquè algunes guies posteriors abandonaren la recerca directa i, en copiar els mapes i les guies franceses o el mapa cadastral, que encara era pitjor, divulgaren disbarats com els "Comolos", el "Collerenos" o el "Tramesane o Travessany" de la vall de Boí, que Joan Coromines fulminà el maig del 1964 en un article a la revista *Serra d'Or*. Per retornar al bon camí calgué la tasca abnegada d'excursionistes com el nostre bon amic Andreu Romà, que es brindà generosament a corregir mapes i guies.

Tots els croquis de Verdagner dels quals tenim notícia es troben en quatre quaderns que es conserven a la Biblioteca de Catalunya. Hi ha també un dibuix a l'Arxiu de Domènech i Montaner i un altre a l'Arxiu històric de la Ciutat, a Barcelona, que correspon a l'estada de Verdagner al santuari de Montgrony l'agost del 1878. Les característiques i els textos dels quaderns les trobareu publicades a *Excursions i viatges*, a cura de Narcís Garolera.

[BC. Ms. 1463/7. f.5v-6r]

*Bosch de Fontfreda – Roch del frara – Comalta
portella d'España – jassa de las Socas – Alamany – Coll de Mentet – Tres Estelas
T[orre] de Goá – Serra de Goá – Bach de S[ant] Galdrich
Bach del Ridolter – Roca de las Encantadas
passejada de S[ant] G[aldrich] – Sota l'ort – blat
Canal de la Creu – Cirerola*

Sant Martí del Canigó, vist des de l'orri de la Cirerola, en el camí a pla Guillem pel coll de Segalà (itinerari anotat per Verdaguer [f.9v] en el mateix quadern on dibuixà aquest croquis). En el dibuix es veuen els edificis encara en ruïnes, abans de la restauració, iniciada l'any 1902, en la qual participà tot Catalunya en homenatge a Verdaguer, després que el bisbe Juli Carselade du Pont adquirís l'abandonat monestir.

Alamany < Així ho recollí Verdaguer el 1883. Cèsar A. Torras, en la seva guia editada el 1919 en diu “Pla Alemany”, i el situa entre el pla de les Soques i la portella de Mentet. Sembla que és un antic patrònim. En aquell indret hi ha ara la cabana-refugi de l'Alemany, habilitada pel Club Alpí Francès.

Tres Estelas < Forma genuïna, i ben viva encara, de la serra o puig de les Tres Esteles, damunt Pi, nom que es repeteix en altres indrets de Catalunya i que Coromines al seu *Diccionari etimològic* atribueix a “llocs on convergeixen les puntes de tres termes municipals”, que “es tractaria més aviat d'un tecnicisme d'agrimensors, picapedrers i lapicides, que pogué transcendir a la terminologia municipal i pastoral dels muntanyencs”. La forma “Tres Estelles” que recollí Lluís Basseda a la *Toponymie Historique de Catalunya Nord*, és potser una variant de pronúncia dialectal.

T[orre] i Serra de Goá < La torre medieval de Goà és ben visible des del Canigó. Coromines a l'*Onomasticon* dubta sobre l'accentuació d'aquest nom, possiblement d'arrel germànica. Verdaguer l'escriu inequívocament accentuat damunt la *a*, però al cant II del poema *Canigó*, potser per exigències de la rima, l'utilitza com a mot pla:

Massana i Madaloc ja al front la duen
 com les de Cos, les de Cabrenç i Goa;
 i Òpol, Montner i Talteüll i Salces
 són quatre cirials de flama roja.

Bach i passejada de Sant Galdric < Galdric és la pronúncia local de sant Galderic, sant occità patró dels pagesos del Rosselló, i antigament dels de tot Catalunya. Era molt popular al monestir del Canigó per les relíquies que s'hi custodiaven, això explica el nom de l'obaga sobre el monestir i el passeig que hi porta.

[BC. Ms.1466. f.29r]

O – Saloria – g..bes? – Monteixo – Montareny[o] – B...? – E[stany] de B.... [Baborte?]

Areny – [estany de] S...[otllo] – E[stany d'Estats] – Pich d'Estats

Vista des de la Pica d'Estats en direcció a ponent, amb els estanys d'Estats i de Sotllo al peu del cim. A segon terme, posició orientativa d'Àreu, amb els cims de Monteixo i de Montarenyo a banda i banda de la vall Ferrera. A la dreta un estany rodó, el nom del qual no hem sabut identificar, que per la seva posició deu ser el de Baborte. Per l'esquerra treu el cap el Salòria, des d'on l'any abans havia dibuixat una panoràmica completa. Després de pujar a la Pica d'Estats i el Montcalm, Verdagner seguí cap a Andorra. Fou una caminada molt llarga i se li va fer de nit a mig camí, per això no dibuixà cap altre croquis, que ens hauria ajudat a aclarir quin itinerari va seguir.

INVENTARI DELS CROQUIS DIBUIXATS PER JACINT VERDAGUER A LES LLIBRETES D'EXCURSIONS

Agost, 1878

[AHC. *Capses Verdaguer, núm. 2, plec 7*] Vista des de Coma Ermada (SO). Toponímia de l'entorn de la serra i santuari de Montgrony, pla de la Pera i Serrallisa (Ripollès).

Pirineu – 1879/1880

[BC. Ms. 375-VI]

- [f.13r] L'Abeurador. Detall d'interès folklòric (Vallespir).
- [f.14v] Des del Palet de Roland, indret d'interès folklòric (Vallespir) (S). Serra de l'Albera, (Ceret, Maçanet, Sant Llorenç de Cerdans, el Coral).
- [f.15r] Des del Palet de Roland, indret d'interès folklòric (Vallespir) (N). Canigó (Tretzevents, la Fou, Batera).
- [f.16v] La Caixa, dòlmen (Vallespir).
- [f.45v-46r] Des del coll de Carançà (N), pic del Gegant, coll de Tres Creus?, pic de l'Infern.
- [f.46v-47r] Des del coll de Carançà (N), estanys de Carançà.
- [f.47v] Des del coll de Carançà (N), estanys de Carançà.

Pirineu - 1882

[BC. Ms. 1467]

- [f.6v] Santa Creu [de Castellbò] (Alt Urgell).
- [f.7v] Panoràmica SO, des de la Torreta de l'Orri. Rubió (Pallars Sobirà).
- [f.8r] Panoràmica SE, des de la Torreta de l'Orri. Rubió (Pallars Sobirà).
- [f.8v] Panoràmica NE, des de la Torreta de l'Orri. Rubió (Pallars Sobirà).
- [f.9r] Panoràmica N, des de la Torreta de l'Orri. Rubió (Pallars Sobirà).
- [f.9v-10r] Panoràmica E (el croquis diu *Mitgdia*), des del Salòria (Alt Urgell).
- [f.10v-11r] Panoràmica N (el croquis diu *Llevant*), des del Salòria (Alt Urgell).
- [f.11v-12r] Panoràmica NE (el croquis diu *Nort*), des del Salòria (Alt Urgell).
- [f.12v-13r] Panoràmica N (el croquis diu *Nort*), des del Salòria (Alt Urgell).
- [f.13v-14r] Panoràmica SE (el croquis diu *Ponent*), des del Salòria (Alt Urgell).
- [f.14v] Petita silueta d'un castell (escut de Castellbò).
- [f.24v-25r] (sense identificar) *M[untanya] d'Espot, Son, Bonaigua*.
- [f.41v-42r] Gessa (Naut Aran).
- [f.44v-45r] La Maladeta (*Maleïda*), des del port de la Picada.
- [f.47v-48r] Vista E des del cim de la Maladeta?
- [f.48v-49r] Vista O des del cim de la Maladeta?
- [f.49v-50r] La Maladeta, des del port de Benasc.
- [f.65v-66r] Panoràmica NO des del Casamanya (Andorra).
- [f.66v-67r] Panoràmica E des del Casamanya (Andorra).
- [f.67v-68r] Panoràmica O des del Casamanya (Andorra).
- [f.69v-70r] Panoràmica E des del puig de la Cometa (Andorra).
- [f.70v-71r] Damunt Engolasters, NO vers Pessons.

Pirineu - 1883-I

[BC. Ms. 1463/7]

- [f.5v-6r] Sant Martí del Canigó, vist des de la Cirerola.
- [f.6v-7r] Des de Sant Benet (Canigó), Castell, el Vernet i Jujols.
- [f.12v-13r] Cim de la pica de Canigó. Panorama vers ponent.
- [f.13v-14r] Clot Baix de Cadí (Canigó).
- [f.31r] Dibuix d'uns clemàstecs (*clemalls*), de Peramea (Pallars Sobirà).

Pirineu - 1883-II

[BC. Ms. 1466]

- [f.3v] Rià (Conflent).
[f.4v] Roca Malera (Espirà de Conflent). Etim. popular: *Roca Melera*.
[f.5r] Roca Malera (Espirà de Conflent). *Canal de la mel, des del cim*.
[f.6v-7r] Places, fonts i camins de l'entorn de Sant Martí del Canigó.
[f.28v] (peu de pàgina, sense identificar) *Belcayre, ganeulo?, Estats*.
[f.29r] Pica d'Estats, panorama vers ponent.
[f.29v-30r] Pic de Clavera. Alt Àneu (Pallars Sobirà), panorama vers SO.
[f.30v-31r] Montgarri (Val d'Aran). Panorama vers E.
[f.32v-33r] Panoràmica SO des del tossal de les Capceres (Caldes de Boí).
[f.33v-34r] Panoràmica NO des del tossal de les Capceres (Caldes de Boí).
[f.34v-35r] Panoràmica E (el croquis diu *Mitgdia*) des del tossal de les Capceres (Caldes de Boí).
[f.35v-36r] Vista des del tossal Gran O de Boí.
[f.36v-37r] Panoràmica O des del tossal de la Pala Alta de Sarradé (Aigüestortes).
[f.37v-38r] Panoràmica N des del tossal de la Pala Alta de Sarradé (Aigüestortes).
[f.38v-39r] Panoràmica E des del tossal de la Pala Alta de Sarradé (Aigüestortes).
[f.39v-40r] Panoràmica S des del tossal de la Pala Alta de Sarradé (Aigüestortes).
[f.40v-41r] Panoràmica O des del coll de Cabdella.
[f.42r] L'Estangentó.
[f.42v-43r] Portarró d'Estany Tort (Cabdella).
[f.44v-45r] Panoràmica S des del Montsent de Pallars.
[f.45v-46r] Panoràmica NO des del Montsent de Pallars.
[f.46v-47r] Panoràmica E des del Montsent de Pallars.
[f.47v-48r] Panoràmica SE des del Montsent de Pallars.
[f.62r] Estany Tort (Cabdella).

Anterior 1886

[*Arxiu Domènech i Montaner, Canet de Mar*] Silueta del Canigó vista des de Prada

Aquesta llista és un inventari provisional dels croquis dels quals tenim notícia, que hem procurat que sigui tan exacte com fos possible, però que caldrà anar precisant. S'ha de tenir en compte que les anotacions i els croquis de Verdagner no són un treball definitiu sinó una ajuda o esborrany de treball. Hi ha noms que no hem pogut desxifrar i localitzacions que potser s'hauran de rectificar. Les dades d'orientació que dóna són molt imperfectes i a vegades, com en el cas del Salòria, són contradictòries. És molt important tenir en compte l'ordre cronològic dels croquis, perquè pot ajudar a aclarir alguns dubtes. No cal dir que en una publicació definitiva s'hauran de comentar tots els croquis i hauran d'anar acompanyats de fotografies i documentació.

[BC. Ms. 1467. f. 44v-45r]
 neu – Maleïda

[BC. Ms. 1467. f. 49v-50r]
 Pica Forcada – Neto – neu – Maleïda – neu – [textos il·legibles] – Port [de] Benasch

Els dos croquis que reproduïm més amunt ens donen dues visions similars del massís de la Maladeta. Per l'ordre en què vénen a la llibreta, el primer croquis possiblement va ser fet des del port de la Picada, d'anada, i el segon des del port de Benasc, que es troba en el camí normal de retorn a la Vall d'Aran quan se surt de l'Hospital de Benasc. “Repasàrem lo port de Venasch i anàrem serrejant...[f.59r]”.

Pica Forcada < La Forcanada / *Neto* < Aneto / *Maleïda* < forma popular de la Maladeta.

En el segon croquis, Verdaguer distingeix clarament entre l'Aneto [*Neto*] i la Maleïda. Per què hem de dubtar que pugés a la Maleïda, encara que fos a un dels seus cims secundaris, quan ell ho diu explícitament? Entre aquests dos croquis n'hi ha uns altres dos interpolats que poden ser la clau d'aquest enigma, perquè la vista que s'hi veu és exactament la que es descriu al text bàsic. Caldrà pujar al cim per comprovar si es poden identificar els primers termes que hi ha dibuixats en esbós en un d'ells:

[BC. Ms. 1467. f9v-10r]

Mitjdia – neu – Soldeu – Canillo – Ordino – camps

Cadi – La Bansa – Bescaran – Arb. blats

Tor – nevadas – Saturia – Os [de Civís]

planells de la Regina – Font de la Regina – Saloria

Vista en direcció a llevant, des del cim del Salòria (Alt Urgell). Hi ha cinc croquis en total fets des del mateix cim, que encaixen i formen una panoràmica circular completa malgrat que les indicacions d'orientació són contradictòries.

Á mitja serra's troba una font abundosa y fresca; no tant, però, com una altra que rega uns verts y hermosos pradells á la banda de mitjdia. La font y'ls pradells s'anomenan de la Regina.

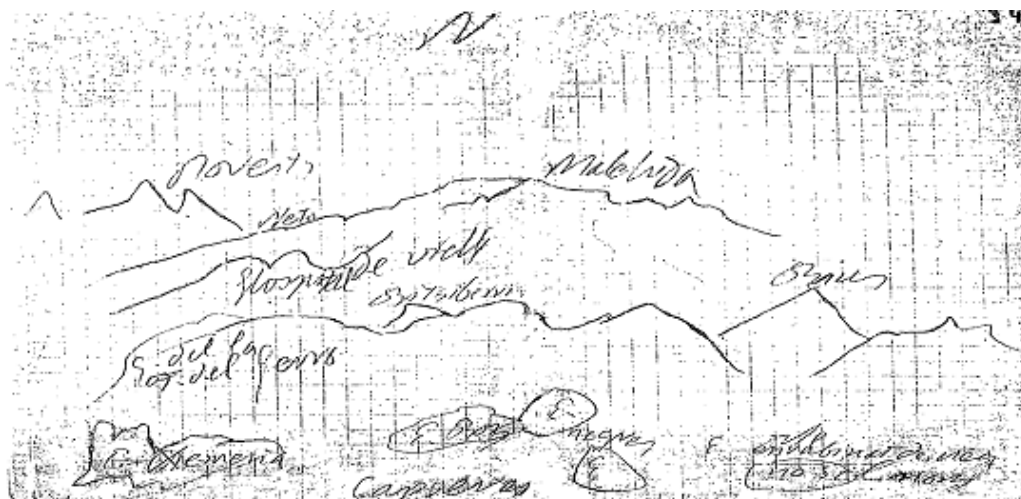
[...]

Lo Pallars no's veu tant com desde Rubió, per quedar Saloria á un costat; mes, en cambi, se poden seguir totes les grans y petites serres d'Andorra fins a Maranges. A mitjdia se domina la serra de Bescaran; y al extrem del pelat y feréstech Cadi, com un punt final digne de tan enorme ratlla, se veu la montanya de La Bansa.

(Excursió al Alt Pallars (1884). Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, vol. VIII.)

Contempla el jove feixes i boscatges
i, darrere els pradells de la Regina
una esmaragda en forma de petxina,
tota plena de perles i de flors:
és la vall delitosa de Setúria...

(Canigó, cant IV.)

[BC. Ms.1466. f.33v-34r]

N. – Posets – Neto – Malehida – Hospital de Viella – Bitsiberri – Rius

S[erra?] de l[la] F[ont] del ferro – E[stany] Xemenà – E[stany] Roig – E. E. negres

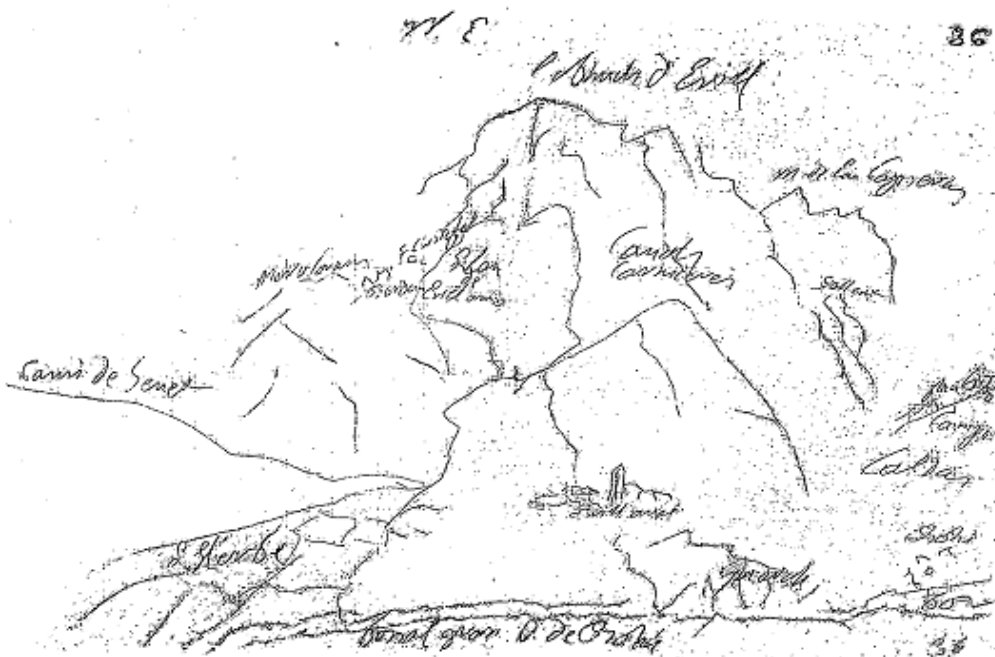
E[stany] enrubinat de neu – no se'l nom. – Capseras

Vista en direcció NO des del capdamunt de les Capceres de Caldes de Boí. La posició de l'estany Gémena de Dalt > *E. Xemenà* i l'estany Roig / estany Negres > coneguts avui com estanys Gelats, deixa ben clar que el croquis és fet des del tossal que en els mapes excursionistes actuals ha estat batejat amb el nom de Punta Lequeutre. (Tenen el mateix parer Xavier Terrado a *Toponímia de la Ribagorça* (2002), Pagès Editors, que l'anomena: *Tussal des Capceres*, i Bernat Gasull que pujà al cim segons comenta a l'article de la revista *Excursionisme*, de la UEC, de gener-febrer 2006.) Nosaltres també vam pujar-hi portant a la mà els tres croquis que Verdaguer va fer des del cim del tossal. En un d'aquests croquis, encarat vers el NE [f.34v-35r], hi dibuixa la silueta de l'actual Punta Passet que ell descriu com: > *alt de Capseras inaccessible*, i al davant es presenten Coma-lo-forno i l'estany Travessani, situats al vessant E.

Queda ben clar que el Capceres al qual pujà Verdaguer no és la punta Senyalada, que d'acord amb el text [f.37r] seria la serra situada cap a ponent, “*unida a las Capseras*”, que queda darrere els estanys i “*que té en son punt més alt la torre dels Enginyers*”. Una simple mirada als croquis ho aclareix tot.

Cal fer notar que Joan Coromines, a la “*Toponímia de la vall de Boí*” que es publicà al Butlletí de la Societat d'Onomàstica, no recull *Capceres* a la llista de topònims. Al volum II del seu *Diccionari*, p. 512, deia: “*Capcera*, mot comarcal del cat. or. i occid., ‘capçalera o parts altes d’una vall’ ” i més endavant recull: “*les kapséres són del senyor i lo terme són pastures del poble*”, Boí, 1968.

Bitsiberri < però Verdaguer mateix, en un dels croquis que va fer des del tossal de la Pala Alta de Sarradé [Ms. 1466. f.37v-38r] anotà *Biciberri*. Coromines, en tots els seus treballs, defensa la forma *Besiberri* i diu: “Ho he sentit constantment així; mai *Bici-*, grafia bàrbara sense cap fonament”.

[BC. Ms. 1466. f.35v-36r]

NE – l'Ahuch d'Erill – m[untanya] de las Capseras

Montu...? – S[ant] Cristofol – Bordas – Llau de Erill amunt

Canals Carniceres – [la] Sallent – camps – Caldas

Camí de Senet – L'Herbe – Erill avall – Guarch – Bohi – Tor

Tossal gran O de Bohi

Croquis dibuixat per Verdaguer des d'un tossal o roc gran situat a l'oest i proper a Boí, vora del camí de Barruera, mirant cap a Caldes (NE). Es veu la part baixa de la vall de Boí i especialment Erill-la-vall, que es destaca amb el seu campanar.

L'Ahuch d'Erill < L'Agut. Segons Coromines, “vulgarment se sent bastant *l'aút*”.

Las Capseras < Muntanyes sobre Caldes, visibles des de Boí, on la gent en diu també les Capceres de Caldes. A la seva falda ragen les aigües de la Sallent.

Llau d'Erill amunt < Es veuen encara els efectes de la gran esllavissada que s'endugué bordes i camps d'Erill-amunt.

Canals Carniceres < Segons Coromines, les Canals Carnisseres “són molt rostes i s'hi estimben els caps de bestiar”.